

*Н. Стратонова** (м. Рівне)

УДК: 930.29

РОЛЬ ВОЛХВІВ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (за літописними матеріалами XI-XII ст.)

Актуальність дослідження. Тема давньоруського жрецтва у пам'ятках літератури (переважно церковного походження) свідомо не розроблялась з огляду на їх антихристиянську позицію. Проте, постаті волхвів таки з'являлись на сторінках літописів, особливо в тих випадках, коли їхні виступи вели за собою цілі міста. Ті свідчення, які ми зустрічаємо в літописах XI-XII ст., позиціонують їх як могутніх діячів, що чинили бунт проти місцевої знаті, та проти князівського боярина. Сила волхвів в очах народу визнавалась навіть самими церковниками. Так, Іаків Мних, автор «Похвали Володимирові» XI ст., зазначав: «Много бо и волсъви чюдес сътвориша бесовьськым мечтанием...» [Голубинский Е.Е. История русской церкви: В 2 т., 4 кн. / Е.Е. Голубинский. – М.: Университетская типография, 1904. – Т.1. Кн. 1 (Период первый, Киевский или домонгольский) – 1901. – С. 243].

Мета даної розвідки – намітити підхід до осмислення своєрідної ролі давньоруського жрецтва у житті тогочасного суспільства крізь призму літописних пам'яток XI-XII ст. Дана мета є цілком правомірною з огляду на визначну роль літератури у вітчизняній культурі того часу, і на досить високий рівень цієї літератури як форми оповіді про давньоруське суспільство. Крім того, **в науковій літературі** окремих праць, присвячених волхвам та їх ролі в житті суспільства Київської Русі, немає. Лише окремі розділи, присвячені жрецтву, є у роботах Б.А. Рибаківа, О.М. Афанасьєва, Н.Н. Велецької та Ю.М. Кривошеєва. Зважаючи на це, **дана тема є актуальною** і потребує свого подальшого вивчення.

Завданнями даної статті є проаналізувати літописні пам'ятки періоду XI-XII ст., охарактеризувати роль жерців Київської Русі в житті тогочасного суспільства, а також показати місце фольклорних магичних вірувань в народному світогляді після прийняття християнства.

* Стратонова Н.О. — аспірант кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія».

Основний зміст статті. Волхвування в українських землях пройшло довгий і складний шлях свого виникнення й становлення, існувало довго в несприятливих умовах боротьби християнства з традиційною вірою та частково залишилося у синкретичному вигляді.

Розвиток волхвування мав кілька стадій. Першою волхвінею була мати - господиня дому, хранителька домашнього вогнища. Вона здійснювала функції головної жриці в родині. Домашнє вогнище (піч) було першим жертovníком, на якому готувалася їжа, біля якого говорилися магiчні заклинання. З переходом від матриархату до патріархату ці функції переходять на батька - голову родини, або найстаршого чоловіка (діда, прадіда). З виникненням суспільних відносин і плем'яних об'єднань, а згодом - і держав, виникає потреба у публічних богослужбах. Відносно цього О. Афанасьєв пише: «Подібно до того, як поруч з родовими вогнищами виникає уявлення про плем'яне і всенародне вогнище, полум'я якого вшановується однаково всіма окремими сім'ями і родами, так поруч з господарями, охоронцями родинної єдності і служителями батьківських Богів у тісному колі родичів, великий князь користується усіма правами верховного жерця, служителя перед вівтарем того священного вогню, який був очевидним знаменням народної єдності. При здійсненні громадського богослужіння він з'являється попереду, як пастир народу» [Афанасьєв А. Н. Древо жизни : Избранные статьи. – М., 1983. – С. 53-54].

Незважаючи на переслідування офіційною християнською церквою язичницької обрядовості, знищення волхвів, спалення релігійних книг, руйнування храмів і священних гаїв, потреба в них не зникла. З часом відбувся поступовий перехід язичницьких обрядів знову в сферу родини. Часто навіть після християнської служби в церкві батько родини вважав за потрібне виконати язичницький обряд вдома, в колі своєї сім'ї: Святвечір, освячення вогнем, освячення худоби, подвір'я, поля, зерна та ін. Відбувся також поступовий перехід знахарів, ворожок, чаклунів та відьом до зовнішнього двовір'я. Відомі випадки, коли знахарки, прикриваючись християнськими молитвами, відповідали на запитання етнографів, що вони нічого, крім молитов, не знають.

Якщо згадки про волхвів знаходимо ще в XVII, навіть на початку XVIII ст.оліття, то далі – переважно про чаклунів, чорнокнижників, відьом тощо. В цей час відбувся стихійний розподіл язичницьких знань між представниками різних сфер діяльності: мірошниками, лісниками, свахами, повитухами тощо. Ці люди за своїми знаннями і вміннями повинні були «спілкуватися» з тією чи іншою стихією, духами чи Богами, і кожен з них добре мусив знати властивості тієї сили, з якою йому доводиться мати справу внаслідок професійної діяльності. Перші згадки про «професійні дії» волхвів та їх вагому роль у суспільстві Давньої Русі зустрічаються в оповіданні про смерть Олега. Як відомо, пророцтво було здійснене одним із волхвів князя ще до походу на Візантію. Оповідання про смерть Олега, якщо підійти до нього з точки зору фольклорної символіки, є ворожим відносно князя-чужоземця: місцеве жрецтво, «кудесники» віщують

йому смерть від його власного коня. Відповідно, в переказах про смерть Олега явно відчувається, по-перше, засудження князя-тріумфатора, що виразилось у виборі причини смерті («кн̄же конь е̄гже любиши и ѳзднши на нем. ѿ то̄г ти оумрети.» [Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей, издаваемое Государственной Археографической комиссией Российской Академии Наук. В 43-х т. – Т. 1. – Ленинград, 1926. – С. 27]), а по-друге, утвердження могутності спільноти волхвів та чудесників: вони не побоялись напроорокувати йому таку непоказну смерть і їх пророцтво відбулось.

Крім того, за допомогою передачі віщування, автор «Повісті верем'яних літ» розмістив Олега у доволі зловісному світі, сповненому дивними та неочікуваними подіями. Парадоксально поводить себе не лише Олег, такими ж є й інші персонажі та предмети: те, що ти любиш, загрожує смертю («е̄гже любиши и ѳзднши на нем . ѿ то̄г ти оумрети»); те, що оберігають, гине («конь мои е̄гоже б̄ѳхъ поставиль . кормити и блюсти е̄го . ѡнъ же реч̄ оумерль е̄сть»); малоприємний, але, на перший погляд, безпечний предмет, стає небезпечним («ѿ льба см̄рть», «и в̄ступи ногою на лоб̄ь. и выникнучи зм̄ѳа») [Там само. - С. 28]) тощо.

Світ в цій розповіді виглядає потворним та смертоносним – бо це світ волхвів та їх передбачень, що кидає свій відблиск на Олега. Літописець ніяк це не узагальнює, проте судячи з інших оповідань з літопису, світ волхвів, а також бісів, справді уявлявся літописцям дивним, протиприродним та нелюдським, в тому числі і тварини в тому світі спотворювались та залучались до зловісних смертельних подій. Персонаж, що вірив волхвам чи бісам, піддавався смертельній небезпеці. Звичайно, аналогії оповіданню про смерть Олега від укусу змії в ногу тут не є близькими. Щоправда, так чи інакше, можна припускати, що автор «Повісті» обережно виставив Олега в несприятливому світі.

Передусім для вивчення релігійної історії Київської Русі надзвичайно важливим є аналіз літописних повідомлень про так звані «повстання волхвів». Літописи зберегли цікаві свідчення про події 1024 р. в Суздалі та про заворушення 1071 р. на території Верхньої Волги. Спробуємо проаналізувати «повстання волхвів» в контексті процесу християнізації. При цьому важливе значення буде мати не лише реконструкція власне язичницьких реалій, що відобразились в літописному тексті, а й можливість інтерпретації подій, що вивчаються, як фактів християнсько-язичницьких взаємовідносин.

Під 1024 р. «Повість врем'яних літ» містить наступний запис: «Ірославу суцу в Новѳгородѳ тогда . в се же лѳто в̄сташа в̄льсви в Суждалцихъ избиваху старую ча̄д̄ по дьяволу наоученью и б̄ѳсованию г̄лше тако си держать гобино и матежь великъ и голодь въ всеи странѳ тои идоша по Волзѳ вси людѳе . въ Болгары и привзоша жито и тако ѡжиша слышавъ же Ірославъ в̄льхвы ты и приде к Суждалю изыма вольхвы расточи а другиа показни рекъ сиче Б̄ѳ наводитъ по грѳхомъ на кою землю . гладомъ или моромъ . или ведромъ . или иною казью а чл̄вкъ нѳ в̄сть ничто же . и възвратив̄ся Ірославъ и

поиде Новгороду...» [Летопись по Ипатьевскому списку.// Полное собрание русских летописей, издаваемое Государственной Археографической комиссией Российской Академии Наук. В 43-х т. - Т. 2. – Ленинград, 1926. – С. 95].

Розуміння та релігієзнавче вивчення літописних повідомлень більшою мірою залежить від того, як перекладати древньоруський вираз «стара чадь». Один з варіантів перекладу – «старі люди». Він є відносно нейтральним в соціально-економічному плані; старість в даному випадку має загальнокультурний віковий характер. Історики радянських часів розглядали вищезазначені події як масове народне постання. І «стара чадь» була для них соціально-класовою категорією. Повстання волхвів було викликане насамперед внутрішніми протиріччями серед населення Суздальської землі, що особливо гострими були в районі, близькому до старої торгової Волги. Тут, очевидно, існувала якась заможня верхівка – стара чадь, яка виділилася із середовища місцевого суспільства; її накопичення у вигляді жита та господарських продуктів робили особливо гострим голод, що охопив цю місцевість. Те, що Ярослав нагально прибув з Новгороду і став на захист старої чаді, показує, що цей прошарок знаходився уже під покровительством князівської влади, будучи опорою її політики на місцях. Власне дії волхвів в Суздалі – це ритуальна акція, під час якої ніякі майнові питання (вилучення запасів зерна, тощо) не вирішувались і не повинні були вирішуватись. Проте, можливо, заколот, що охопив всю Суздальську землю, певним чином відобразив економічні протиріччя між різними групами населення. Не можна відкидати того факту, що великий вплив, який мали волхви на суспільство, яке щойно прийняло християнство: вони очолили народ та відкрито боролись з правлячими військами. Через століття в тому ж Новгороді знову відбулось повстання волхвів, яке повело за собою майже все місто. Даний загальновідомий епізод свідчить про силу впливу язичницьких жерців не лише в сільській місцевості, а й у місті, де давно було затверджено єпископську кафедру та збудовано Софійський собор.

Вільні, підтримані населенням дії волхвів свідчать про те, що в погостах не було постійних представників князівської влади та християнського духовенства. Приходячи в погости, волхви орієнтувались на наявну там адміністративно-територіальну структуру. Вони не беруть на себе владні повноваження або функції управління. Волхви, перш за все, виступають хранителями таємного знання, знають те, що іншим є недоступним.

Те, що на Білоозері волхви вбивали жінок, яких звинувачували у «приховуванні» продуктивних запасів, природно пояснюється архаїчними уявленнями про розподіл загальної життєвої енергії між природним світом та людськими колективами. Відтак, ймовірно, що волхви не приносили жінок, яких убивали, в жертву якимсь богам або міфічним істотам. Ці дії можна розглядати саме як ритуальні вбивства. Жителі не лише не хотіли чинити супротив волхвам, а слідували за ними натовпом. Волхви (навіть якщо припустити з їх сторони обман та корисливі розрахунки) діяли лише тому так відкрито та сміливо, що спирались на загальні уявлення свого періоду. О. Афанасьєв відзначив, що за

даними різних джерел, «жінок, яких підозрювали у чаклунстві та звинувачували у викраданні дощів та земної родючості, переслідували в давні часи жорстокими покараннями: спалювали, топили, закопували живцем у землю» [Афанасьев А. Н. Древо жизни: избранные статьи. – С. 394-395].

Той факт, що волхвів повісили на дубі, який стояв в усті Шексни, вже аналізувався в науковій літературі в контексті сприйняття дуба як сакрального дерева, пов'язаного зі світом мертвих та потойбічними силами. Дуб у слов'ян був найбільш шанованим деревом, пов'язаним з богом-громовержцем та символізуючим силу, міцність та чоловіче начало [Агапкина Т. А. Дуб // Славяноведение. – М., 1999. – С. 94]. Оскільки волхви були не гідні християнського поховання, то їх, очевидно, й поховали за язичницьким обрядом. Цей факт може говорити про почесність, яку віддали волхвам.

Не менше значення для реконструкції язичницького світогляду має згадка літописця про ведмеда, що вкрав тіла волхвів. Ще Є.В.Анічков припустив, що автор літописної статті 1071 р. натякає на вшанування ведмеда, розповідаючи про з'їдання волхвів, повішених на дубі [Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. – С. 272]. Тему було розвинуто М.М. Вороніним у праці «Ведмежий культ у Верхньому Поволжі», який співставив різноплановий матеріал про вшанування ведмеда в культурах полетнічного населення Верхнього Поволжя та ведмежі свята народів Сибіру [Воронин Н. Н. Восстание смердов в XI в. // Исторический журнал. – 1940. - № 2. – С. 25-93]. До цього питання звернувся і І.Я.Фроянов, схиляючись до думки про те, що ведмідь не з'їв тіла волхвів, а заніс їх: «Ведмідь, будучи священною твариною..., переносить волхвів в інший світ, де на них чекає перевтілення та життя, але вже в іншому значенні» [Фроянов И. Я. О языческих «переживаниях» в Верхнем Поволжье второй половины XI в. // Русский Север. Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. – Л., 1986. – С. 159]. Під словом «оугрызъ» слід розуміти дещо інше, ніж з'їв, а саме: відгриз, перегриз. Тим більше, стверджує І.Я. Фроянов, «ведмеді не їдять мертвечину» [Там же. – С. 48].

Волхви також мали виняткові знання в медицині, астрономії та, фактично, були оберігачами древніх звичаїв слов'ян, включаючи і древньослов'янську писемність. Однією з найважливіших жрецьких функцій був календар, точне визначення спостереження, фіксувати їх для того, щоб, зрештою, створити бездоганний розклад магічних молінь. Для фіксації спостереженого матеріалу ними була придумана особлива знакова система. Прочитання календаря IV ст. дає можливість нам зрозуміти фразу чорноризця Храбра, який у X ст. писав: «Прѣжде убословѣне не имѣху кѣниг, но чрътами и рѣзами чьтяху и гатаху погани суще» [Куев К. Черноризец Храбр. – София, 1967. – С. 195].

Створення знакової системи було, очевидно, справою кількох поколінь жерців, що займались волхвуванням. Останні розглядались народом як особливі істоти, що вміли перетворюватись у вовків, повелівати хмарами та влаштовувати затемнення місяця чи сонця: «Облакогонештеи от селян влькодлаци нарицаються: егда убо погыбнеть луна иои слънце – глаголють: влькодлаци луноу

изъедоша или слънце». Магічним діям волхвів-чарівників приписувався вплив на всі сили природи, що забезпечували врожай. Серапіон Володимирський писав, дорікаючи своїй пастві: «От ких писаний се слышасте, яко волхвованиемъ глади бывають на земле и пакы волхвованиемъ жита умножаються?» [Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958. – С.382].

Діяльність «повелителів хмар» іноді визначалась досить різноманітно: «... Глаголемья облакопрогоньники и чаровники и хранильники и вълшвьники...» [Там же. – С. 382]. Слово «хранильники» Б.А.Рибаків пов'язує з тими, хто виготовлював талісмани, а «вълшвьники» – з волхвами, що впливали на природу [Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопросы истории.- М., 1974. - С. 282]. Тут зрозумілим є склад жрецької спільноти древніх слов'ян: крім волхвів, які просто відправляли обряди, були ще й ті, хто впливав на природу, виготовляв талісмани та обереги, а також ті, хто робив магічні відвари. Слід також віднести до загального переліку чарівників і ковалів, які, знаючи язичницьку символіку, виготовляли не лише зброю та знаряддя праці, а й дорогоцінні прикраси-амулети.

Крім волхвів, чаклування здійснювали і відьми, «чаровниці», «обавниці», «потворниці», «наузниці». Можна припустити, що загальні магічні дії виконували чоловіки-волхви, а домашньою магією, питаннями передбачення власної долі, лікарськими відварами займались жінки. У літописі під 1071 р. говориться: «паче же женами бѣсовскага волхвованиа бывають . и сконѣ бо бѣсъ жену прельсти . жена же мужа . таковыи родъ много волхвуетъ . жены чародѣствомъ . и штравою . инѣми бѣсовскыми козньми» [Летопись по Ипатьевскому списку. – С. 169-170].

Отже, перерахування різних розрядів спеціалістів з тих чи інших видів передбачень та заклинань свідчить про багатоманітність та багатообразність жрецької спільноти Київської Русі XI–XIII ст..

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, ми, таким чином, маємо можливість підтвердити вихідне припущення про неабияку роль волхвів в суспільному житті населення Київської Русі. Незважаючи на те, що самих жерців зображали в негативному світлі, реакція народу на їх пророцтва була в більшості випадках на користь служителів дохристиянського культу. Це свідчить про те, що :

1. в літописних джерелах волхви зображувались як могутні діячі, що могли чинити бунт проти місцевої знаті;
2. суспільство, спираючись на загальні уявлення того періоду не лише не чинило опору жерцям, а й було готове свідомо слідувати за ними, що свідчить про неабиякий вплив на населення, яке вже прийняло християнство;
3. незважаючи на усталені християнські вірування, магічним діям волхвів-чарівників приписувався вплив на всі сили природи, що забезпечували врожай;

4. світ жерців зображувався літописцями як протиприродний та нелюдський, а персонаж, що їм вірив, піддавався смертельній небезпеці, щоправда, про самих волхвів автори літописів згадували з обережністю, що свідчить про релікти дохристиянських вірувань в світосприйнятті населення Київської Русі.

Проаналізовані уривки літописних текстів свідчать про те, що в той час, коли християнізація йшла шляхом витіснення язичницького політеїзму християнським монотеїзмом, магичні вірування та власне сама віра в силу волхвів зберігали своє місце в народному світосприйнятті.

Анотції

Наталія Стратонова. Роль волхвів у суспільному житті Київської Русі (за літописними матеріалами XI-XII ст.). У статті окреслено підхід до осмислення ролі волхвів у суспільному житті Київської Русі на основі дослідження пам'яток давньоруських літописних матеріалів та їхніх релігійних домінант. Проаналізовано багатоманітність ролей волхвів у суспільному житті тогочасного суспільства, показано місце магичних вірувань в народному світосприйнятті після прийняття християнства.

Ключові слова: волхви, дохристиянський світогляд, літописи, синкретизм, Київська Русь, суспільство, магичні вірування.

Наталія Стратонова. Роль волхвов в общественной жизни Киевской Руси (по летописным материалам XI-XII ст.). В статье очерчен подход к осмыслению роль волхвов в общественной жизни Киевской Руси на основе исследования памятников древнерусских летописных материалов и их религиозных доминант. Проанализировано многообразие ролей волхвов в общественной жизни общества, показано место магических верований в народном мировосприятии после принятия христианства.

Ключевые слова: волхвы, дохристианское мировоззрение, летописи, синкретизм, Киевская Русь, общество, магический верования.

Nataliya Stratonova: «The Magi' roles in the Old Rus' social life (based on chronicles of XI-XII centuries)». In the article was made an attempt to analyze the variety of Magi' roles in Old Rus' public life of XI-XII centuries, based on the chronicles of Kyiv Rus literature, to show the place of magical beliefs in the national perception after the adoption of Christianity.

Key words: Magi, pre-Christian world view, chronicles, syncretism, Old Rus, society, magical beliefs.